

Avurd adı verilen bir medreseye kaydedildi. Yirmi yıl öğrenimini sürdürdüğü bu medresede Âyetullâhî'l-uzmâ Seyyid Mirza Bâkır-ı Durçei gibi dönemin tanınmış âlimlerinden faydalanma imkânı buldu. Ders aldığı diğer bazı hocalar Hakîm Muhammed Horasânî, Ali Müderris Yezdî, Seyyid Mehdi Durçei, Mirza Ali Cenâb'dır. Burada fıkıh, usûl-i fıkıh, kelâm, mantık, tasavvuf, edebiyat, astronomi ve felsefe okudu. Öğrenimini sürdürürken bir yandan da İsfahan'da yeni kurulan medreselerde ders verdi. 1929'da Millî Eğitim Bakanlığı'nda çalışmaya başladı. Orta öğretimde edebiyat sınıfı açmak üzere Tebriz'de görevlendirildi. 1931'de Tahran'a döndü. Medrese-i Dârülfünûn, Medrese-i Şeref-i Muzafferî, Debîristân-ı Nizâm ve Dânişkede-i İfserî'de Farsça metinler, edebiyat tarihi ve edebî sanatlar okuttu. Tahran Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nde fıkıh ve Edebiyat Fakültesi'nde edebî sanatlarla ilgili dersler verdi. Senâ mahlasıyla şiirler yazdı. 1966'da emekli olduktan sonra bütün vaktini ilmi çalışmalara ayırdı. Telif ettiği eserlerin yanı sıra birçok klasik eseri neşre hazırladı. 19 Temmuz 1980'de Tahran'da öldü ve İsfahan'da toprağa verildi. Encümen-i Üstâdân-ı Zebân u Edebiyyât-ı Fârsî tarafından kendisi için *Hümâ'inâme* adlı bir armağan kitabı yayımlanmıştır (Tahran 2535 ss.).

Eserleri. Çok sayıda eser kaleme alan Hümâ'nin bazı telif eserleri şunlardır. 1. *Târîh-i Edebiyyât-ı İrân*. Beş cilt olarak tasarlanan eserin ilk iki cildi bir arada Tebriz'de (1308 hş./1929) ve Tahran'da (1340 hş./1961) basılmıştır. 2. *Gazzâlînâme: Şerh-i Hâl u Âşâr u Efkâr-ı İmâm Muhammed-i Gazzâlî* (Tahran 1318 hş./1939, 1342 hş.). Eser Gazzâlî'nin hayatı ve eserleri yanında İslâmî ilimler, edebiyat ve İslâm mezhepleri hakkında geniş bilgi ihtiva etmektedir. 3. *Risâle der Şerh-i Ahvâl-i Şu'arâ-yı İsfahân-ı Qarn-ı 13-14h*. Bir bölümü Âteş-i İsfahânî divanının (İsfahan 1336 hş.), bir bölümü de Gamgîn-i İsfahânî divanının (Tahran 1328 hş.) önsözünde yayımlanmıştır. 4. *Şinâ'ât-ı Edebî der Fenn-i Bedî' u Aksâm-ı Şi'r-i Fârsî* (Tahran 1342 hş., 1347 hş.). 5. *Table-i Aftâr ve Nesim-i Gülistân* (Tahran 1346 hş.). Ferîdüddin Attâr ve Sa'dî-i Şîrâzî hakkında yazılmış iki makaleden meydana gelir. 6. *Hayyâmînâme* (Tahran 1346 hş.). Ömer Hayyâm'ın hayatı ve eserleri hakkında yazılan iki ciltlik bu eserin sadece ilk cildi basılmıştır. 7. *Tefsîr-i Meşnevî-i Mevlevî: Dâstân-ı Kal'a-yi Zâtü's-şu-*

ver yâ Diz-i Hûş-rübâ (Tahran 1349 hş.). Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'nin *Meşnevî*'sindeki bir hikâyesinin şerhidir. 8. *Fünûn-ı Belâgat u Şinâ'ât-ı Edebî* (2. bs. Tahran 1363 hş.; 7. bs. 1370 hş./1985). 9. *Taşavvuf der İslâm*. Ebû Saîd-i Ebû'l-Hayr ile ilgili bir çalışmadır (3. bs. Tahran 1374 hş./1989). 10. *Dîvân-ı Şenâ* (Tahran 1367 hş.). Daha önce bir kısmı *Dânişnâme* adıyla (İsfahan 1302 hş.), bir kısmı da çeşitli dergi ve kitaplarda yayımlanan şiirleri Mâhiduht Bânû Hümâî tarafından neşre hazırlanmıştır.

Yayına hazırladığı bazı eserler de şunlardır: Sultan Veled, *Velednâme* (Tahran 1316 hş./1937); Bîrûnî, *Kitâbü't-Tefhîm* (Tahran 1316 hş./1937); Gazzâlî, *Naşihatü'l-mülûk* (Tahran 1316 hş./1937); *Taşhîh-i Dîvân-ı Hakîm Muhtâr-ı Gaznevî* (Tahran 1340 hş./1961); *Müntehab-ı Ahlâk-ı Nâsirî* (Tahran 1320 hş.); Kâşânî, *Mişbâhu'l-hidâye ve miftâhu'l-kifâye* (Tahran 1325 hş.).

Hümâ'nin *Târîh-i İsfahân, Târîh-i Edvâr-ı Fıkıh-ı İslâmî, Şerh-i Müşkilât-ı Eş'âr-ı Meşnevî-i Mevlevî, Risâle-i Efkâr u 'Aşkâ-yid-i Mevlevî* gibi bazı eserleri henüz yayımlanmamıştır (eserlerinin bir listesi için bk. Muhammed Hânsârî, s. 32-38; Muhammed Hüseyin Tesbîhî, sy. 42 [1374], s. 59-61).

BİBLİYOGRAFYA :

Hânâbâ, *Müellifin-i Kütüb-i Çapt-yi Fârsî*, Tahran 1340 hş., II, 370-371; Muhammed Hânsârî, "Zindeginâme-i Üstâd Celâleddîn-i Hümâ'nî", *Hümâ'inâme* (nşr. Mehdi Muhakkik), Tahran 2535 ss., s. 1-38; Muhammed-i İstîlâmî, *Bugünkü İran Edebiyatı Hakkında Bir İnceleme* (trc. Mehmet Kanar, Ankara 1981, s. 177; Muhammed Hüseyin Tesbîhî, "Senânâme: Der Ahvâl u Âşâr-ı Şenâ-i İsfahânî", *Dâniş*, sy. 42, İslâmâbâd 1374 hş./1995, s. 55-73.

TAHSİN YAZICI

HÜMÂYUN

(همايون)

Bazı İslâm devletlerinde ve özellikle Osmanlılar'da hükümdarı ve hükümdara aidiyeti ifade etmek üzere kullanılan bir terim.

Sözlükte "uğurlu, mübarek, kutlu" anlamına gelen ve aslında bir kuşun adı olan Farsça *hümâ* kelimesinin sonuna "gibi" anlamındaki *yûn* (< -gûn) ekinin getirilmesiyle teşkil edilen bu tabirin ortaya çıkışı, ölen bir padişahın yerine halefi bulunmadığı takdirde bir meydana uçurulan *hümâ* kuşunun başına konduğu ki-

şinin hükümdar olması rivayetine dayanır. Halk arasındaki "başına devlet kuşu konmak" deyimini de bu rivayeti yansıtır. Hümânın seçtiği kişi uğurlu, kutlu ve bahtlı sayıldığı için sonraları kelime padişahlar hakkında kullanılmıştır. Ancak hükümdar ve hükümdarla ilgili yerler dışında kelimeye şair ve yazarların eserlerinde yine "mübarek, uğurlu, kutlu" anlamında rastlanır. Nitekim başta Firdevsî'nin *Şâhnâme*'si olmak üzere hepsi de XI. yüzyılda yaşamış Ferruhî-i Sîstânî, Unsûrî, Esedî-i Tûsî ve Nâsir-ı Hüsrev'in eserlerinde bu anlamda kullanılmıştır. Ayrıca aslı hümay olan bu kelimenin, eski Türk devletlerinde hakanın hanımının ongunu olan *umaydan* geldiği de ileri sürülür.

Kelime özellikle hükümdarı ifade etmek üzere önce İran, daha sonra diğer İslâm devletlerinin literatürüne girmiştir. Müntecebüddin Bedî' (VI./XII. yüzyıl) tarafından Selçuklular döneminde yazılmış bu nevi terimleri ihtiva eden *'Atebetü'l-ketebe* adlı eserde yer almamasına rağmen kelimenin o dönemde kullanıldığı bilinmektedir. Nitekim Reşîdüddin Vâtât'a (ö. 573/1177) izâfe edilen *Vesâ'ilü'r-resâ'il*'in bir bölümünün başlığı "Elkâb-ı Hümâyun" olup kelime burada hükümdarı nitelemektedir.

Hükümdarla ilgili yazılarda *hümâyun* kelimesi "tevkî-i hümâyun" veya "hükmi yarlıg-ı hümâyun çünânest" (hükümdar fermanının emri şöyledir) örneklerinde görüldüğü gibi özellikle giriş ve bitiş kısımlarında yer almaktadır. Aynı gelenek Selçuklular'dan Osmanlılar'a da geçmiştir. "Nişân-ı hümâyun ve tuğrâ-yi meymun hükümü oldur ki" veya "nişân-ı hümâyun ve misâl-i meymun hükümü oldur ki" örneklerinde ise *hümâyun* ve "meymun" kelimelerinin eş anlamlı olarak kullanıldığı görülmektedir.

Timurlular dönemi tarihçisi Hâfız-ı Ebrû'nun (ö. 833/1430) eserinde bu kelimeye "râyet-i hümâyun, ordu-yı hümâyun, hükmi hümâyun" gibi şekillerde rastlanır. Safevîler'de de yaygın olarak görülmekte olup "rakam-ı hümâyun, hükmi hümâyun, fermân-ı hümâyun, mühr-i hümâyun" vb. terkiplerde yer alır. XVI. yüzyılda yöneticiler için "nevvâb-ı hümâyûn-ı mâ" şeklinde de kullanılmıştır. Kaçarlar zamanında kelimeye "derbâr-ı hümâyûnî" (hükümdar sarayı) ve "a'lâ hazret-i hümâyun" (hükümdar hazretlerine) gibi şekillerde de rastlanır. İran'da yakın zamanlarda şah için kullanılan *hümâyun* tabiri yerini "şâhinşâh-ı Arya-mihr"e bırakmıştır. Mâverâünnehir bölgesinde Buhara

hanları arasında "hükm-i hümâyun şüd, ferâmîn-i hümâyun" ve Kaçarlar'daki gibi "fermûde-yi hümâyûnî" şeklinde kullanılmıştır.

Hümâyun kelimesine yaygın biçimde Osmanlı Devleti'nde rastlanır. Bu tabirin kullanılmasının özellikle Fâtiḥ Sultan Mehmed devrinden itibaren yaygınlaştığı ve bunun devletin bir imparatorluk vasfını kazanmasıyla ilgili bulunduğu söylenebilir. "Zât-ı hümâyun, fermân-ı hümâyun, hatt-ı hümâyun, nâme-i hümâyun, tuğ-râ-yi hümâyun, harem-i hümâyun, sarây-ı hümâyun, enderûn-ı hümâyun, mâbeyn-i hümâyun, bâb-ı hümâyun, dîvân-ı hümâyun, otağ-ı hümâyun, ordu-yi hümâyun, donanma-yi hümâyun" vb. örneklerde görüldüğü gibi doğrudan padişaha veya onun şahsında devlete ait yer ve müesseseler için kullanılmıştır.

Farsça'da ve Osmanlı Türkçesi'nde "hümâyun- baht, hümâyun- re'y" terkiplerinde olduğu gibi hümâyunun bazan nitelediği kelimenin önüne geçtiği de olurdu. İstanbul Bebek'te Lâle Devri'nde Hümâyunnâbâd adıyla bir köşk yapılmıştı. *Kelîle ve Dimne* adlı ünlü eser Alâeddin Ali Çelebi tarafından *Hümâyunnâme* adıyla Türkçe'ye çevrilmiştir. Kelime, Behmenî ve Bâbürlülük'te doğrudan hükümdarların ismi olarak da kullanılmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

Muhammed Hüseyin-i Tebrîzî, *Burhân-ı Kâfir* (nşr. Muhammed Muîn), Tahran 1342, IV, 2365, 2366; *Ferheng-i Fârsî*, IV, 5170; Hâfız-ı Ebrû, *Zayl-i Zafarnâme: Continuation du Zafarnama de Nizamuddin Şamî* (nşr. F. Tauer, *Ar.O.*, VI [1934] içinde), s. 429-465; Fr. Kraelitz, *Osmanische urkunden in Türkischer Sprache aus der Zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts*, Wien 1921, s. 44, 47; F. Wolff, *Glossar zu Firdôsîs Şâhnâme*, Berlin 1935, s. 857; Osman Turan, *Türkiye Selçukluların Hakkında Resmî Vesikalar*, Ankara 1958, s. 6, 10, 13, 15, 20, 32 vd.; N. Beldiceanu, *Les actes des premiers sultans conservés dans les manuscrits turcs de la Bibliothèque Nationale à Paris*, Paris 1960, I, 45, 68, 70, 101; P. Wittek, "Zu einigen frühosmanischen urkunden", *WZKM*, LV (1959), s. 122-141; LVI (1960), s. 267-284; Pakalın, I, 866-867; Dihudâ, *Luğatnâme*, XXVIII, 266-267; H. Busse, "Humâyûn", *El²* (Fr.), III, 594-595.

TAHSİN YAZICI

HÜMÂYUN (همايون)

Türk mûsikisinde bir makam.

Hicaz ailesi adı verilen ve birbirleriyle yakın ilişkili dört makamdan oluşan hicaz, uzzâl, zirgüleli hicaz, hümâyun grubunun bir üyesidir. Hicaz hümâyun makamı ola-

rak da adlandırılır. Dizisi, yerinde hicaz dörtlüsüne nevâ perdesinde bûselik beşlisinin eklenmesinden meydana gelmiştir:

Yerinde hümâyun makamı dizisi

Nota yazımında donanımına si için bakıye bemolü (dik kürdî), do için bakıye diyezî (nîm hicaz) yazılır. Gerekli değişiklikler ise eser içerisinde gösterilir. Yedeni rast, durağı düğâh perdesidir. Çok istisnâ olarak büyük formulu bazı eserlerde nîm-zirgüle perdesinin yeden olarak kullanıldığı görülmekle birlikte bu isabetli değildir. Makamın güçlüsü nevâ perdesi olup bu perdede bûselik çeşniyle yarım karar yapılır.

Nîm-hicaz ve dik kürdî perdelerinin meydana getirdiği artık ikili aralığı hicaz çeşnisinin karakteristiğidir. Bundan dolayı herhangi bir çeşni teşekkül etmemesine rağmen bu iki perde üzerinde yapılan asma kararlar ve ayrıca hümâyun seyri esnasında zaman zaman rast perdesine düşülmesi sebebiyle bu perdede nikriz çeşniyle yapılan asma kararlar makamın önemli özelliklerindedir. Ayrıca hicaz ailesini oluşturan makamlar kendi seyirleri sırasında mutlaka birbirlerine geçki yaparlar ve bu esnada onların güçlü perdelerini asma karar olarak kullanırlar. Meselâ hümâyun makamının güçlüsü nevâdır ve bu perdede bûselik çeşniyle yarım karar yapılır. Fakat hümâyun seyri sırasın-

da diğer hicaz çeşnilerine geçildikçe onların yarım karar perdeleri hümâyunda asma karar olarak kullanılır. Bunlar da nevâda rastlı (hicazın güçlüsü), hüseynde uşşaklı (uzzâlin güçlüsü) ve hicazlı (zirgüleli hicazın güçlüsü) asma kararlardır. Ancak hüseyndeki hicazlı asma kararın çok az tercih edildiği görülmektedir.

Hümâyun makamı dizinin hem tiz hem de pest tarafından genişleyebilir. Daha çok tercih edilen tiz taraftaki genişleme iki şekilde olur. Birincisinde, durak perdesi üzerinde bulunan hicaz dörtlüsü simetrik olarak tiz durağın üzerine göçürülür. Bunun sonucu olarak nevâ perdesi üzerinde ikinci şekil bir bûselik dizisi meydana gelir.

İkinci genişleme ise nevâ perdesi üzerinde bulunan bûselik beşlisine muhayyerde bir kürdî dörtlüsü ilâvesiyle meydana gelir. Bu da nevâda birinci şekil bûselik dizisidir.

Çok az da olsa bazı klasik eserlerde hümâyun makamının pest taraftan da iki şekilde genişletildiği görülmüştür. Birinci şekil, yegâh perdesine bir rast beşlisi getirilerek yerindeki hicaz dörtlüsüyle birlikte yegâhta bir basit sūzinak dizisi oluşturmak suretiyle elde edilir.

İkinci şekilde ise yine yegâh perdesine bir nikriz beşlisi getirilmek suretiyle yerindeki hicaz dörtlüsüyle birlikte yegâhta bir neveser dizisi meydana getirilir. Bu arada hüseyinî-aşiran perdesinde de bir hicaz çeşni oluşmuştur.

İnici çıkıcı, bazan çıkıcı olarak da kullanılan hümâyun makamının seyrine durak veya güçlü civarından başlanır. Diziyi mey-

Hümâyun makamının asma kararları

Hümâyun makamının tiz taraftan genişlemesi

Hümâyun makamının tiz taraftan genişlemesi